तत्र त्रयोनाय्योमृदोव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । इत्युद्भवाभिभवौ त्व प्रकृतिसमान्नयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्योहीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति अधु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दः, इत्यत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः" भा० । "अतएव च सर्वाण्यनु" सू० । "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः" इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते तस्माद्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि स्ववृत्तिके मनस्य वस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्त्तन्ते । सर्वेषामुत्क्रान्तानां मनसूपसंहराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन" भा० । "तन्मनः प्राण उत्तरात्" सू० । "समधिगतमेतत् वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिर्विवक्षितेति । अथ यदुत्तरं वाक्यम् "मनः प्राणइति" किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वस्तुमत्सम्पत्तिरिति ? विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवेति श्रुत्यनुपक्षात्तत्प्रकृतितोपपत्तेश्च तथा हि "अन्नमयं हि सौम्य मन" आपोमयः प्राण" इत्यत्र अन्नयोनि मन आमनन्ति अप्योनिश्च प्राणम् । आपश्चान्नमसृजन्तेति श्रुतेः" "अतस्य यन्मनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदप्सु प्रलीयतेऽन्न हि मनः, आपश्च प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यात्मग्रहीतबाह्येन्द्रियवृत्तिमनोवृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्तोर्मूर्छायां च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः प्रकृतित्वम् । नैतत्सारं न हीदृशेन प्राणात्मिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यस्य मनः सम्पद्येत अप्सु चान्नं अप्स्वेव च प्राणः । नन्वेतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्योमनोजायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । इत्यप्यये तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम्" भा० । "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" सू० । "स्थितमेतद्यस्य यतोनोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन् वृत्तिलयो न स्वरूपलय इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपङ्कराध्यक्षे जीवे ? इति । तत्र स्वनेरमति शब्दात्प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति" हि श्रुत्यन्तरम् अध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेणैव "तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीति" पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तिताञ्चेतरेषाम्, "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति" । "सविज्ञानोभवतीति" चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ! ननु "प्राणस्तेजसीति" श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकारापः क्रियते । नैष दोषः अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि "प्राणस्तेजसीति" श्रुतिरित्यत आह" भा० । "भूतेषु तच्छ्रुतेः" सू० । "स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम् "प्राणस्तेजसि" इत्यतः श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैषः दोषः "सोऽध्यक्षः" इत्यध्यक्षस्याभ्यन्तराल उपसंख्यातत्वात् । सोऽपि हि सुभ्राम्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं भवति सोऽपि सुभ्रात् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्यैवैतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेजः श्रूयते "प्राणस्तेजसि" इत्यत आह" भा० । "नैकस्मिन् दर्शयतोहि" सू० । "नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरे जीवे शरीरस्यावस्थायां जीवोऽवतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकतादर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने "आपः तद्यवचस" इति । तद्व्याख्यातं "तत्रात्मकत्वात् भूयस्त्वात्" इत्यत्र । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः "पृथिवीमय आपमयस्तेजमयो वायुमय आकाशमय" इत्याद्या । स्मृतिरपि "त्रयस्त्रोमाता अविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः । ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्प्रत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या । ननु चोपसं-